

Ш.Ш.Жалмаханов, Ж.Ш.Жалмаханова

Спорные тексты речи — основной объект лингвистической экспертизы

В статье рассмотрены те аспекты юрислингвистики, которые являются основополагающими при проведении лингвистической экспертизы, редактировании текста, переводе и консультировании. Определена значимость лингвистической оценки в правовом пространстве. Отмечена солидная законодательная база судебно-лингвистической экспертизы, уточнены некоторые терминологические определения, обозначены цели, задачи, структура лингвистической экспертизы, а также ключевая роль компетентности лингвиста-эксперта, который делает заключение по текстам, содержащим клевету, обороты, затрагивающие честь и достоинство человека, способствующие возникновению розни социального, родового, расового и религиозного характера, призывающие к нарушению конституционного строя и территориальной целостности государства. Приведены примеры типичных вопросов лингвистической экспертизы, на которые обязан дать ответ эксперт в своем заключении. В итоге авторами отмечено, что только лингвистическая экспертиза в судебном процессе может дать объективную оценку спорным текстам речи.

Sh.Sh.Zhalmakhanov, Zh.Sh.Zhalmakhanova

Controversial speech texts — the main object of linguistic expertise

The article deals with those aspects as jurislinguistics which are fundamental in conducting linguistic expertise, editing, translation and consulting, determined the significance of the linguistic assessment in the legal space. The authors will present a solid legal basis of forensic linguistic examination, clarify some of the terminology definitions, set up the aims, objectives, structure of linguistic expertise, and represent key competencies of linguist- expert, who make a determination on the text contained slander, turnover, affecting the honor and dignity of man, to the emergence of social strife, tribal, racial or religious nature, calling for the violation of the constitutional order and territorial integrity of the state. The article gives examples of typical questions of linguistic expertise that are required to answer the expert in his opinion. As a result, the authors come to the conclusion that only linguistic expertise in the legal process can provide an objective assessment of a controversial text to speech.

ӘОЖ 81'

А.З.Қазанбаева, А.Е.Қапанова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: k_ainagul@mail.ru)***Қазақ тіліндегі этномәдени лексиканы зерттеудің ғылыми негіздері**

Мақалада қазақ тіліндегі этнолексиканың қалыптасу, даму тарихы қарастырылып, ғалымдардың пікірлеріне шолу жасалған. Этносты, этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білудегі тілдің көрінісін нақты мысалдар негізінде айқындап берген. Этномәдени лексика тілдің лексика-семантикалық қорын байытатын тіліміздегі этнолингвистикалық арналардың негізі болып табылатындығы айтылған. Ж.Аймауытов, М.Әуезов, Ә.Нұрпейісов шығармаларынан алынған этноатаулар ұлттық бояу жасаудың құралы болатындығы нақты мысалдар арқылы көрсетілген.

Кілтті сөздер: этнолингвистика, этнос, тіл әлемі, мәдениет, этномәдени лексика, этномәдениет, ұлттық болмыс, ұлттық дүниетаным, этнолексика, этномәдени ақпарат, мәдени-рухани байлық.

Қазақ тіл білімінде этнолингвистика ғылымымен алғаш айналысқан ғалымдардың бірі — академик Ә.Қайдар этносты, этнос болмысын тек оның тілі арқылы толық түсінуге болатынын, этнос өміріндегі «мол деректер мен мағлұматтарды тіл ғана бойына сыйғызып», ұрпақтан ұрпаққа жеткізетінін, тіл этностың өзін танып-білудің қайнар бұлағы екенін айтады. Сол себепті ғалым тіл феноменін «тіл әлемі» деп қолдануды ұсынады. Осыған орай Ә.Қайдар этнолингвистикаға мынадай анықтама берді: «Этнолингвистика этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатынан туындаған лингвистиканың (тіл білімі) жаңа да дербес саласы». Этностың шынайы бейнесі, болмысы

туралы тілдік деректер, мағлұматтар оның тіл әлемінде сақталып, сол арқылы болашақ ұрпаққа жеткізіліп отырады. Этнолингвистика этнос мәдениетімен тікелей байланысты. Этнос мәдениеті дегеніміз — белгілі бір этнос (ұлт, халық, тайпа) мәдениетінің дамуын және оның қоғамдық-әлеуметтік заңдылықтарын зерттейтін ғылым саласы. Қазіргі этнолингвистиканың теориялық және практикалық қажеттіліктерінің негізінде этномәдени лексика қарастырылып, лингвистикалық талдаулар жүзеге аса бастады. Сөздердің белгілі бір ұлтқа қатысты қолданыстық сипаты осы этнолексика аясында қарастырылады. Ә.Қайдардың пікірінше, «Этнос мәдениеті әрбір этносқа тән табиғи, әлеуметтік ортаға сәйкес қалыптасқан құбылыс. Өмір-тіршілік салты, ортақ тіл, ортақ дүниетаным, ортақ психология т.б. осының бәрін біз этнос мәдениетінен таба аламыз. Ал соның бәрін танып білудің ең басты құралы — тіл екендігін мәдениеттанушы-ғалымдардың бәрі мойындайды» [1; 36].

Этносты танып-білуге тұс-тұсынан атсалысып, өзіндік үлесін қосушы қоғамдық ғылым салаларының бірі — мәдениеттану (культурология) десек, ол этнос болмысының ауқымды да маңызды саласымен шұғылданады. «Мәдениет» жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым, — дейді академик Ә.Қайдар. Ғалым: «Ал этнос пен оның тілін этнолингвистика тұрғысынан қарастыру деген сөз оның сонау балаң кезінен есейгенге дейінгі барлық болмысы мен өмір-тіршілігін, дүниетанымы мен мәдени, рухани байлығын ана тілінде сақталған фактілермен деректер негізінде зерттеп білу және оларды бүгінгі таңның игілігіне асыру болып табылады», — деген пікір айтады [1; 18–22].

Ғалым Қ.Есенов: «Әдеби тіліміздің сапасын арттырған сайын, тіл мәдениеті жақсара бермек», — дейді. Тілді тарихи мұра ретінде ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші ол — адам. Адамның өмірі этномәдени тұрмысымен байланысты. Біздің ғасыр — өзінің артықшылығымен тарихи ғасыр. Барлық ойлар мен біздің жауаптарымыз, шығармашылығымыз тарихи негізден басталып, тарих табалдырығында пісіп-жетіледі.

Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазуы арқылы, мәдени ескерткіштер мен әр түрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың атаулары, сипаты тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер арқылы бізге жетуі мүмкін. Этнос пен оның тілі бірге туып, біте қайнасқан тұтас дүние екендігін біз осыдан байқаймыз.

Тілдің сан-салалы қызметі туралы қажымай, талмай зерттеп жүрген ф.ғ.д, профессор Р.Сыздықова «...тілдің көркемдігін зерттеп, мақсаты мен талдау әдісі жағынан айырмашылығы бар: лингвистикалық стилистика; екіншісі — сөз мәдениеті» деп жазды [2]. Қазақ тілінің құпиясын байқаған Ө.Жәнібеков тіл мен адам психологиясын ұштастыра келіп: «Байқап қарасақ, адамның қайсы бір ұлтқа жататындығының өзі оның бет пішінінен ғана емес, халықтық дәстүрлермен байланыстылығынан да көрінеді екен [3]», — дейді.

Тілдің өз бойында этномәдени мұраларды сақтаушылық қызметі туралы пікір жалғастығын ғалым Н.Уәлиевтің мына тұжырымынан табамыз: «Тіл — өмір шындығы. Сол шындықты уақыт қалдырған қатпарлардан аршып ала білсек, шежіредей сыр шертіп тұрады. Өмірде болған нәрсе тілде де із тастамай кетпейді. Сондай іздің сорабын асыл мұрамыздың тілінен де кездестіреміз», — дейді.

Тіл — өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақталған таңбалық жүйе емес, ол — мәдениет айнасы. Олай болса, ондай жүйені зерттеуде дәстүрлі құрылымдық лингвистиканың мүмкіншілігі шектеулі екендігі байқалады. Себебі бұл арада тілдің қызметі тек коммуникативтік емес, ол (тіл) — этномәдени ақпаратты жинап, сақтаушы, жеткізуші, келесі ұрпаққа жалғастырушы, сайып келгенде ұлтты бір бүтін етіп тұтастырушы болып табылады.

Ғалым Е.Жанпейісов: «Этнолингвистика өзінің бітім-болмысы, табиғаты жөнінен жалпы тарихи категория болып табылады. Себебі ол этностың қазіргісін ғана емес, көбінесе өткенін зерттейді. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді [4]», — дейді.

Этномәдениет — этносты танып-білуге тұс-тұсынан ат салысып, өзіндік үлесін қосушы қоғамдық ғылым салаларының бірі — мәдениеттану (культурология) десек, ол этнос болмысының ауқымды да маңызды саласымен шұғылданады. «Мәдениет» жеке адамның басына тән қасиеттен

басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым, — дейді академик Ә.Қайдар [1; 36].

Р.Р.Гельгардт: «Географический аспект комплексного изучения различных явлений материальной и духовной культуры позволял устанавливать «культурные провинции», «культурные ландшафты», то есть такие же «культурные круги» (kulturkreise), идея и основы методики исследований которых были выдвинуты и разработаны еще Гребнером», — деп сәл басқашалау пікірін білдіреді [5]. Р.Ахметьянов: «Лексика любого языка делится на слова, обозначающие общечеловеческие понятия, и слова с национальными этнокультурными значениями», — дейді [6].

Қазақ тіл білімінде этнолингвистикалық зерттеулер нәтижесінде біршама көне сөздердің ұмытылған мағыналары жаңғыртылып, ұмыт болған төл тілдеріміз қайтадан сөздік қорымыздың қатарына еніп жатыр. Этнолингвистиканың негізгі мақсаты да — төл сөзіміздің қатарын молайту, оларды жаңғырту, қолданымдық аясын кеңейту. Этнолексика арқылы қазақ халқының дүниетанымы, ұлттық ерекшелігі көрініс беріп, этнолексикаға қатысты атаулар қолданыс барысында әр түрлі мағыналық реңктерді кеңінен қамтиды. Қазақ тіліндегі этнолексика, этноатаулар ауыз әдебиетімізде, көркем шығармаларда кеңінен қолданылып, сол ұлттың табиғатын айқын көрсетіп бере алады. Тіліміздегі этнолексикаға жатқызылатын атаулар этностың тілінен, сол этнос туралы жазылған көркем әдебиеттен орын алады және ұрпақтан ұрпаққа ұлттық әрі рухани байлығымыз іспетті жеткізіліп отырады.

Зерттеуші Ж.Манкееваның пікірінше, «этностың көне дәуіріндегі тарихынан, мәдени өмірінен хабардар ететін этнографизмдер, тілімізде мағынасы ұмыт болған әр түрлі этноатаулар олардың сырын ашуды, танытуды қажет етеді. Осы орайда қазақтың қара сөзін бағзы мәдениеттің жетегінде тіл арқылы анықтап, келер ұрпақтың санасына зор мақтанышпен жеткізу — ұлт болмысын, ұлт мәдениетін танытудың бір жолы. Осыған орай, қазақ лексикасындағы лингвокультуремалар ретіндегі этнографизмдер, ескіліктер т.б. этнодеректер мәдени-рухани байлықтың бір көзін құрайды. Қазақ тілі этнолингвистикасының денін тіліміздегі мағынасы күнгірттенген, тіл иесі сөйлеу процесі кезінде ол сөзді қолданғанымен де мағынасына терең бойлап, жете түсіне бермейтін, я қолданыстан шығып, архаизмге айналған сөздер құрайды» [7].

Тіл мен мәдениет байланысын бейнелейтін шығармалардың бірі — Ж.Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы». Этномәдени лексиканың танымдық негіздері мына бір үзінділерден көрінеді. Апасы жылтырағанды Күнікейдің үстіне жапсырады, шашын жылтыратып тарайды, өреді, омырауын қызыл-жасыл жіппен кестелейді, тана моншақты қамзолына тағады, уақ күмістен сылдырмақай *шаибау* да істейді, Құлтуманың тыққыштап әкелген пұшпақ жабағысына бақалшыдан айна, тарақ, жұпар сабын, шаш мойын әперді [8; 237].

1. Күнікей қызылшаң *белбеуімен*, қыпшасын қылдай қып буынып, *қызыл тақиясының* үкісін дөңгелете сілкіп, желпілдетіп, *кебісін* тазалап киіп, атын жетелеп байдың жұртына барды [8; 244].

2. Күнікей атын көп атқа матастырып, жұртта таранып, сыланып жатқан Шәмши, Шәлкендердің жанына келді. Шәмшиден жылы сөз естігенге ме, кім білсін жердегі *белбеуін*, *сәлісін* әперіп, *шолтысын* сыртын шығарып жылпылдаған болды [8; 245].

3. Күнікей түйені тіркеп, *тақиясын* түзеп киіп, оң жағына қарағанда Ордабай айналасының барлық *шаңырағына* да үлкен, күлімдеген, үлкен қызыл жақұт күн көктің бір өңірін сары алтынға малып, екі түйенің арасынан абажадай боп адырдан суырылып келе жатыр екен [8; 249].

Осы бір мысалдарда автор Күнікейдің образын беруде ұлттық этномәдени лексиканы ұтымды қолданады. Ұлттық мәдениеттің ерекше бір көрініс беретін саласы — киім-кешекке байланысты атаулары. Киім — адамның өмір сүруіне аса қажетті негізгі құралдардың бірі. Киім-кешек атаулары ұлттық, мәдени, тілдік процестер туралы «ақпарат» беріп қана қоймайды, олар тілдік шығармашылықтың «тірі» қазынасы іспетті. Қазақтың ұлттық киімінде халықтың ұлттық эстетикалық талғамдары, өмір сүру салты, әлеуметтік қатынастары өзіндік ерекшеліктерімен айқын көрініс табады. Киім атаулары халықтың тарихи, қоғамдық, әлеуметтік болмысынан бағалы деректер беретін мол қазына, мәдениеттің жарқын көрінісі болып табылады. Ал соны бейнелеуіш тілдік атаулар ана тіліміздің асыл қазынасы іспетті. Бұл ерекшеліктер киіммен бірге тағатын зергерлік бұйымдардан да айқын сезіледі. Қазақ тіліндегі зергерлік өнер саласындағы лексиканың зерттелуіне қатысты оны халықтың тарихымен, рухани мәдениетімен сабақтастыра қарап, ұлттық мәдениет тұрғысынан бағалап, орасан мол тілдік материал жинап, жан-жақты талдап түсіндірген Р.Шойбековтің еңбегінің орны ерекше. Зергерлік, әсемдік бұйымдар, тұрмысқа қажет түрлі дүниелер

адамдардың тіршілік керегіне жарап қана қоймай, өздерінің әдемі өрнектері мен сан қырлы, терең сырлы бояу, бедер үлгілерімен талай ұрпақты таң қалдырып, сол арқылы эстетикалық тұрғыдан рухани мәдениетіміздің қалыптасуына септігін тигізіп, тәрбиелік, танымдық қызметін де өтейді. Осындай ғажап төл мұрамыздың атауларының бай сырларына үңіліп, талдап анықтау, оларды рухани қажетімізге айналдыра білу — ұлт санасын жаңғыртатын ұлттық қазына.

5. Мұсатай, Әйткен сияқты бозбалалар да керіліп, ырғалаңдап, көзін ашып-жұмып, айғайды салып, бүгінгі *көшті* ойын-сауық қылып жіберді. Сауықтың арты *ұйқыашарға, аударысқа, көкпарға* айналып, жұрт дырду-думанмен қонар жерге келіп қалғанын да білмеді [8; 251]. Ұлттық спорт, ойын-сауық атауларынан халықтың салт-санасы мен дүниетанымындағы түсінігін, өзіндік ерекшелігін көруге болады. Қазақтың спорт, ойын-сауық ойындарының атаулары қазақ халқының этностық мәдениетіне кіретін көп саланың бірі болып табылады. Осы саладағы қазақ этносына тән материалдық, рухани құндылықтарды ондағы атауларды, яғни тілдік құралдарды зерттегенде ғана танып-білуге болады. Ұлттық спорт және ойын атауларының қай түрін алсақ та, халықтың тілдік дәстүріне, дүниетаным-түсінігіне сай қалыптасқандығын көреміз.

6. «Апа деймін, *бауырсақ, ірімшік...*» деп, *кебежеден* басын шығарған қара қожалақ жас балалардың ызындаған қыңқылы — бәрі де бүгін Күнікейдің жанына шайдай жағып, дүние өзіне бола жаралғандай, алтын күн өзіне бола туғандай көрініп келеді [8; 249]. Қазақ тіліндегі тамаққа байланысты терминдерді арнайы зерттеген этнолингвист-ғалым А.Жылқыбаева: «Ұлттық ерекшеліктің басқа салалармен салыстырғанда ұзағырақ сақталған материалдық мәдениеттің бір саласы тамақ атаулары», — деп қарайды. Бауырсақ тағамының түбірі бауыр екені ол тағамды пісірудің технологиясына қатысты, ал-сақ тұлғасы номинативтік қызметте кеңінен тараған сөзтудырушы модель. Сонымен бірге *бауыр* сөзі көне түркі тілінде *ішек, қарын* т.б., тіпті ауыспалы мағынада *жүрек* деген де мағына берген. Бұл қазіргі көптеген тілдерде де, нақтырақ айтқанда, оғыз тобындағы тілдерде сақталған деген дерек бар.

Сол сияқты, М.Әуезовтың шығармаларын негізге ала отырып, этнос болмысын оның тілі арқылы жан-жақты танып-білуді мақсат еттік. Қазақтың тұрмысынан хабардар ететін этнолексика үй-ішіндегі тұрмыстық заттарды атап қана қоймай, сол ұлттың өмірінен, тұрмысынан, тыныс-тіршілігінен толықтай түсінік беретініне көз жеткізуімізге болады.

«Қараш-қараш оқиғасынан»: Егер Тектігүл осы дерттен қаза болса, *қалжа* берген айыпты кісі құнына да жығынды «құныкер» болар еді [9; 193]. *Қалжа* — жас босанған әйелге арналып сойылған малдың жас еті.

Екеуі бірдей сотқар мінезді Қозыбақ аулы, кейде бір елмен барымталасса, қолдарына қара *шоқпар*, астарына жүйрік ат беріп, жортуыл бейнетке — соғысқа да салатын [9; 194]. *Шоқпар* — басы домалақтанып келген, берік таяқ қару. Оның қолшоқпар түрі бар.

Берген киімің жалғыз ескі *шекпен* болса, оның қолтығы, жоны жыртық [9; 195]. *Шекпен* — иірілген жүннен өрмекпен тоқылған соң тігілген сырткіім. *Боз шекпен, шидем шекпен* түрлері де бар.

Шоқпар — *сойылға* өте жырынды [9; 200]. *Сойыл* — қару ретінде ыңғайлы етіп жонып жасалған мықты, ұзын ағаш.

Әйтпесе оқыста ытқып тартқан ірі асау Бактығұлдан *бұғалықты* жұлып әкетуі қиын емес еді [9; 201]. *Бұғалық* — асау ұстауға ыңғайланып, ұш жағын ілмектеп, тұзақтап байлаған мықты қыл арқан.

Өмір бойы жаны шошып қорқатын, «содан сақта» деп тілейтін жалғыз қорқынышты дұспаны еді: *Желмая* мініп, Құламергенді қуған ертегінің жалмауыз кемпіріндей қадалып, түйіліп, мұның соңына түсті [9; 252]. *Желмая* — шөлге төзімді, күшті де жүйрік түйе.

Бұл болса, әрі жалғыз бас, оның үстіне *сүмбемен* оқтайтын жалғыз ауыз қара *шитіден* басқа сенімді қаруы да жоқ [9; 253]. *Сүмбі* — мылтықтың ұңғысын тазалайтын ұзын, жұмыр темір. *Шиті* — оқпаны ұзын, екі аяқты бітелі мылтық.

Су *үзеңгіліктен* асты [9; 259]. *Үзеңгі* — ер-тұрман әзбелінің аяқ салатын бөлігі.

«Қилы заман» шығармасынан: *Астаудай* көк жазыққа иректен шимай салып, үлкен Қарқараның мөлдір сулы, мол өзені ағады [9; 273]. *Астау*: 1) ас салатын ағаштан ойып жасалған үлкен кең ыдыс; 2) малға жем салып, су беретін науа.

Сол ретпен тартқан бір қора қой Қартбай, Құсайынның ауылының үстіне келіп жатып алып, *биебауын* жеп, малына араласып, қара *құрықты* көбейткен соң, іргенді аулағырақ сал деп еді... [9; 277]. *Биебау*: 1) құлын байлайтын, желі қазыққа керілген арқан; 2) бие байлауға ыңғайлы көк майса, шөбі шүйгін жер. *Құрық* — жылқы ұстау үшін ұшына ілмек жіп бекітілген ұзын сырық.

Түсіндірме сөздікте *құрық* — жылқы ұстау үшін ұшына ілмек жіп бекітілген ұзын сырық деген мағынаны білдіреді деп жазылған. Құрық сөзінің алғашқы мағынасы өзгеше болғандығы жөніндегі мәлімет ертедегі түркі жазба ескерткіштері арқылы белгілі. Қазіргі «құрық» аталатын құралдың басты бөлігі — ілмекпен жасаған арқан. Ерте кезде-ақ «уқрук» аталатын зат, сонымен жабдықталған құрал атауына көшіп, қазіргі қолданылып жүрген «құрық» қалыптасқан. Кейде арқаннан жасалған ілгекке де «уқрук» сөзінің атау болып көшкенін маньчжур тіліндегі «хурқа» (ілгек), монғол тіліндегі «һурақа» тұлғаларынан білеміз. Тағы бір еске сала кететін жайт — ертедегі түркі тілдерінде «арқан» мағынасын беретін «уқрук» — қырғыз тілінде қазіргі кездегі құрық мағынасына да қолданылып, сақталғандығын көреміз, «уқрук», «уқрук» қалпында жарыса айтыла береді деген пікірді Ә.Нұрмағамбетов береді [10].

Сол сияқты Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясында қазақ халқының өмірін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, болмысын, танымдық көрінісін бейнелейтін этномәдени лексика молынан кездесіп, ұлт тарихын айқындайтын ақпарат көзі болып табылады.

Күпісі мен *тымағына* қарап, сен де мұңы-мұқтажы бітпейтін емінсек ел қазағы боларсың деп ойлады [11; 11]. Іздене қарағанда «*күпі*» сөзінің алғашқы мағынасы басқаша болғандығын анықтайтын тіл деректеріне кез боламыз.

Ә.Нұрмағамбетовтың пікірінше, хакас тілінде «күп», якут тілінде «көп» тұлғалас сөздер «жұмсақ», «үлпілдеген» немесе «түкті, жүндес» мағыналарында қолданылады (Хак.-рус. сл., 1953, 97; Як.-рус. сл., 1972, 180). Осыларды еске алсақ, алғаш түкті, жүндес мағынасында қолданылған «күп» не «көп» сөзі, кейін сондай заттардан жасалған киімге атау есебінде ауысқан. Айырмашылық — тек *-і* жұрнағының қосылып, қазақ тілінде «күпі» тұлғасына дейін жетуі ғана. Түсіндірме сөздікте күпі *-ішіне* жабағы салып, сыртын матамен тыстап тіккен қыстық жылы сырткіім деп берілген.

Кейде көз ұшына тырнадай тізіліп *көш* өтеді [11; 258]. Түсіндірме сөздікте *көш* — қоныс, орын аударған үйлер, ауыл тобының тізбегі, кіресі деген мағынаға ие. Әрине, сырт көзге, мағынасына бой ұрсақ, қашықтық, алыстық өлшемі деу жөн сияқты. Кейде бұл тіркестің «жер» сөзінсіз де қолданылатыны бар. Мысалы, «ол бізден бір көш алда келе жатты» дегенде, мұнда «бір қонатын жер» деген мағынаға жуық келмейді. Осыған орай көне түркі тілдерінің жазба деректеріне үңіле түссек, «көш» сөзінің басқа да мағынасы болғандығы анықтала түседі. М.Қашқари сөздігінде *көч* — мезгілдің, уақыттың азғана бөлігі деген де түсінік бар. Және «бір көч күйгіл» сияқты мысал да келтірілген, оны қазіргі тілімізге аударсақ — «аз уақыт күт» дегенді ұғындырады. Осы деректі тілге тиек етсек, «бір көш жер» дегеніміз — «аз уақытта жетерлік жер» болмақ.

Онан жауынгерлердің бойына қарай сапқа тізіліп жатқанын көріп, *саптама етік* киген аяғы күпінің шалғайына оралып сүріне-қабына кеп өзіндей өңкиген ұзын бойлы біреудің қатарына тұра қалды [11; 14]. *Саптама* — ішінен киіз байпақ киетін, қонышы жуан қара санға жететін қазақы былғары етік.

Комиссарлардың басы мен аяғына қара *сүрік* киіп сықырлап жүргеніне дейін Мюлгаузеннің жынына тиетін [11; 16]. *Сүрік* — жоғары сортты жұмсақ былғары.

Терлік — тоқымның астына салатын, қойдың жабағы жүнінен тер сіңіру үшін жасалатын киіздің бір түрі, терлік.

Шорт үзілген жіптей, ізінің де ақырғы таусылар шетіне жетіп, сұр *кебініңді* иініне жамылып тұрмасаң нетсін [11; 17]. *Кебін* — 1) өлген адамның денесін орайтын ақ мата, ақырет; 2) мойны, маңдайы тегіс жабық болатын бәйге атының жабуы.

Дүние дүние болып жаралғалы бұл патшағар жас деп *бесіктегі* сәбиге жаны ашымапты [11; 18]. *Бесік* — жас нәрестеге арналып жасалған, тербелмелі ағаш. Жолында тұрған *құман*, легендерді салдыратып, қаға-қаға кіріп келді [11; 20]. *Құман* — қолға су құюға арналып, мыстан не шойыннан істелген шүмегі мен тұтқасы бар шәугім.

Ескі шинель, жапырайған ескі *құлақшын* киген қағылез арық кісі бағана Шалқардан шығарда орнынан ақырын жылжып бара жатқан поездың соңындағы вагонға жүгіріп мінгенде, бір жан оған назар аударар қоймаған-ды. *Құлақшын* — құлағы бар жылы баскіім, малақай.

Көркем шығармада қолданылған этнолексика, этномәдени атаулар тарихи-мәдени және лингвистикалық мазмұн мен мәнді тудыратын категория, ұлттық болмысымыз бен ұлттық танымымызды көрсететін, ұрпақтан ұрпаққа жетіп отыратын рухани байлығымыз болып табылады. Тіл мәдениетті танытушы құрал ғана емес, тілдің бойында мәдениеттің арқауын құрап, негізін қалайтын ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш ретінде анықталады. Ұлттық мәдениеттің

тірегі тілде. Қазақ халқының этностық, ұлттық мәдениеті, негізінен тілде көрініс тапқан. Осы орайда тіл — ұлттық болмысымен қалыптасқан төл мәдениетіміз сақталған негізгі көздердің бірі.

Жоғарыда келтірілген көркем шығармадан алынған үзінділерден ұлтымыздың табиғатынан толық түсінік беретін этномәдени лексиканың қолданысын байқадық. Этностың өткені мен бүгінін көрсететін мәдени құндылықтарымыз тілде көрініс беріп, ұлттық танымымызды кеңейте түсетіні мәлім. Қаламгерлеріміздің тілінен ұлтқа тән сөз қолданыстарды орынды жұмсап, мәтінге айрықша стильдік рең беріп тұрғанын байқаймыз. Этномәдени лексика тіл арқылы, сөз өнері, сөз мәдениеті арқылы жүзеге асып отырады. Тіліміздегі этномәдени лексика ұлттық мәдениетімізді ғана көрсетіп қоймайды, сонымен қатар тілдік құралдар негізінде сақталған кумулятивтік қызметі негізге алынатын рухани-мәдени және танымдық аясы кең этнолексикалық қолданыстар болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Қайдар Ә.* Қазақ тілінің өзекті мәселелері / Ә.Қайдар. — Алматы: Ана тілі, 1998.
- 2 *Сыздықова Р.* Сөздер сөйлейді. — Алматы: Ғылым, 1980.
- 3 *Жәнібеков Ә.* Ата-баба мұрасы: уақыт пен өмір талаптары тұрғысынан // Егеменді Қазақстан. — 1992. — 3 қаз. — 10-б.
- 4 *Жанпейісов Е.* Этнолингвистика // Ана тілі. — 1994. — № 3. — 21-б.
- 5 *Гельгардт Р.* Очерк из истории языковедения / Р.Гельгардт. Избранные статьи. — Калинин, 1967. — С. 340.
- 6 *Ахметьянов Р.* Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья / Р.Г.Ахметьянов. — М.: Наука, 1981.
- 7 *Манкеева Ж.* Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. — Алматы, 2008. — 19-б.
- 8 *Аймауытов Ж.* Шығармалары. — Алматы: Жазушы, 1989. — 560 б.
- 9 *Әуезов М.* Қорғансыздың күні. Өңгімелер мен повестер. — Алматы: Атамұра, 2002. — 432 б.
- 10 *Нұрмағамбетов Ә.* Бес жүз бес сөз. — Алматы: Рауан, 1994. — 52-б.
- 11 *Нұрпейісов Ә.* Төрт томдық шығармалар жинағы. — 2-т. Қан мен тер: Трилогия. — Алматы: Жазушы, 1981. — 352 б.

А.З.Казанбаева, А.Е.Капанова

Научные основы исследования этнокультурной лексики казахского языка

В статье рассмотрена история становления и развития этнолексики казахского языка, дан обзор научной литературы по этнолексике. Этнос, бытие этноса и его языковые особенности характеризуются на основе конкретных примеров. Авторами статьи отмечено, что этнокультурная лексика является основой этнолингвистических направлений, которая обогащает лексико-семантический фонд языка. На основе языкового материала показано, что этнонаименования, употребляемые в произведениях Ж.Аймауытова, М.Ауезова, А.Нурпейсова, являются средством выражения национального колорита.

A.Z.Kazanbaeva, A.Ye.Kapanova

Scientific bases of research of ethnocultural lexicon of the Kazakh language

In article the history of formation and development of ethnolexicon of the Kazakh language is considered, the review of nauchey literature on ethnolexicon becomes. The ethnos, life of ethnos and its language osobennost are characterized on the basis of concrete examples. Avtoora articles note that the ethnocultural lexicon is a basis of the ethnolinguistic directions which enriches lexico-semantic fund of language. On the basis of language материала show that the etnoimenovaniye used in works J.Aymauytov, M.Auyezova, A.Nurpeysov, are means of expression of national color.